

VƏFA GÖVHƏR,

***Bakı Xoreografiya Akademiyasının
mətbuat katibi***

Dahi Nizaminin (1141-1209) anadan olmasının 880 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami ili" elan olunması ilə əlaqədar təşkil edilən tədbirlər, geniş oxucu kütləsi üçün Nizami yaradıcılığını əks etdirən silsilə yazılar, aparılan yeni-yeni araşdırmalar ədəbiyyatımızın inkişafına və Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqinə böyük töhfələr verməkdədir.

Orta əsrlərdə Şərqi ən böyük mütəfəkkirlərindən biri, farsdilli poeziyanın klassiki, epik ədəbiyyatın dahi romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışıq dili və realistik üslub gətirmiş Nizami Gəncəvinin qəhrəmanlıq və romantika dolu poeziyası özündən sonra bütün əsrlər boyu ərəb, fars dilinin istifadə olunduğu bütün ərazilərdə özünü ona oxşatmağa çalışan gənc şairlərin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Nizaminin yaşadığı tarixi mühitə nəzər yetirərk; Azərbaycan ərazisində 2 dövlətin - Kürün şimal hissəsində Şirvanşahların, cənub hissəsində isə Eldəgizlər sülaləsinin hökmdarlıq etdiyini görürük. Əsasən indiki Cənubi Azərbaycan ərazisi və Arran əyalətlərini əhatə edən torpaqlar səlcuq sultanlarının İraqi-Əcəmdəki böyük atabəyləri kimi Eldəgizlər sülaləsi tərəfindən idarə olunurdu. Özləri türkman mənşəli olan səlcuqlar İran taxtını ələ keçirdikdən sonra, ölkədə türkləşmə siyasəti aparmamış, əksinə, özləri assimilyasiyaya uğramışlar. Mövcud türk hakiyyəti altında fars mədəniyyəti və ədəbiyyatı daha da inkişaf edərək əsas ədəbiyyat dili olaraq qalır. Türk xaqan və sultanları fars ədəbiyyatına hamilik etməklə, əsrlər boyu türk saraylarında yazılan fars ədəbi abidələrinin müəllifləri, əslən fars olmayan türk əsilli mütəfəkkirlər - Əlişir Nəvai, İbn Sina, Əbdürrəhman Cami kimi ədəbi şəxsiyyətlər fars ədəbiyyatına dünya şöhrətli əsərlər bəxş edirlər.

Bu baxımdan Azərbaycan torpağının yetirmələri olan Nizami Gəncəvidən tutmuş Qətran Təbrizi, Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Qasım Ənvar, Sadıq Əfşar, Saib

NİZAMİ GƏNCƏVİ AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ QÜRUR MƏNBƏYİDİR

Təbriziyə kimi məşhur qələm sahibləri farsca yazıb-yaratmaqla İran ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmiş olurlar.

O dövrdə Azərbaycan - Arran və Şirvan Xorasandan sonra fars mədəniyyətinin ikinci ən böyük mərkəzi idi.

XV əsrə qədər Şərq ölkələrinin çoxunda elm dili ərəb, poeziya dili isə fars dili hökm sürür. Həmçinin bu ənənə Nizaminin yaşadığı Gəncəyə də sirayət edir.

XV əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən doğma dilə inkişaf edir. Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlişi ilə Səfəvilər dövlətinin təşkilindən sonra Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa xüsusi əhəmiyyət verilir.

Nizaminin həyatı

haqqında məlumat kifayət qədər deyil. Onun həyatı haqqında yeganə məlumat mənbəyi onun əsərləridir ki, burada o, həyatında baş vermiş yadda qalan hadisələrin tarixi haqqında, əsərlərinin yazılma vaxtını qeyd etməklə, müəyyən məlumatlar əldə etmiş oluruq. Buna görə də Nizaminin şəxsiyyəti ətrafında bir sıra fərziyyələr irəli sürülür.

Nizami Gəncədə doğulmuş və ömrünün sonuna kimi burada yaşamışdır. Şairin əsl adı İlyas, atasının adı Yusif olmuşdur. Ədəbi təxəllüs kimi isə şair özünə Nizami Gəncəvi ismini götürmüşdür.

Uzun illərdir ki, XII əsr müsəlman-Şərq intibahının ən görkəmli nümayəndəsi olan Nizami Gəncəvinin fars, yoxsa Azərbaycan şairi olması mövzusu müzakirə obyektinə olmaqdadır.

İran alimlərinin iddiasına görə Nizami farsdır. Nizaminin etnik mənsubiyyətinin qeyri-türk olmasına dair sübhələr yaradan versiyaların irəli sürülməsi və Nizamiyə fars əsilli prizmadan yanaşmanın səbəbi isə onun fars dilində yazması ilə əsas götürülür.

"Xosrov və Şirin" əsərində "Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir, dadlı dovğaya xalq meyl etmir", "Əgər o aydırsa, biz afitəbiq, O Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq" və ya "Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti" deyən, qəsiddə və məsnəvilərində müsbət türk xarakterlərini önə çəkən, türk obrazları yaradan Nizami necə ərəb və ya fars xalqının nümayəndəsi ola bilər?

Xalqımızın düşüncə və təfəkkürünə illər boyu yeridilmiş olan, guya dahi şair ana dilində heç bir əsər yaratmamışdır kimi məntiqsiz fikri təsdiqləmək bizlər üçün dahi Şeyx Nizaminin ruhu qarşısında çox qəbahət olardı!

Nizami "Xəmsə"ində külli miqdarda ata-

lar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən və aforizmlərdən istifadə etmişdir. Onun xalq yaradıcılığından bəhrələndiyi ifadələr Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, dil və ifadə xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Şairin həm cismən, həm də ruhən Azərbaycan xalqına mənsub olması onun əsərlərinin ruhundan aydın sevilir. Əsərlərinin dili farsca olmasını bir kənara qoysaq, görürük ki. Nizami fars millətindən çox uzaq olub, yaradıcılığının

bütün dövrlərində türkçülüyi ideallaşdırmış və təbliğ etmişdir.

Bu baxımdan "Leyli və Məcnun"un yazılma tarixçəsi mövcud müəmmalı suala cavab verir. "Leyli və Məcnun" mövzusunda məsnəvi yazdığı Nizami Gəncəviyə XXI Şirvanşah Sasanian I Axsitan məktub göndər-məklə sifariş etmişdi. Məktubda tələb qoyulan əsas məsələ isə poemanın türk dilində deyil, fars dilində yazılması idi. Əsər hazır olduqda isə hökmdarı qane etmir. Bu üzdən Axsitan şairi müqafatlandırır. "Leyli və Məcnun" poemasında Axsitanı razı salmayan cəhət, həmin "türki sifətlər" olmuşdu ki, bunu hökmdar məktubunda şairə xatırlatmışdı.

Şirvanşahın türkçülüyə mənfi münasibəti

nəticəsində poema sonralar XIII əsrin I yarısında yenidən redaktə edilərək dəyişdiril-

ir. Əsərdə nəzərə çarpan üslub müxtəlifliyi, bəzi fəsillərdə qeyri ardıcılıq, mövzudan kənarlaşma nüansları sübut edir ki, poemanı sənətkarlıq səviyyəsi baxımından Nizamidən zəif olan bir şair redaktə etmişdir.

Buradan bəlli olur ki, yalnız fars dilində yazıb-yaradan şair kimi qələmə verilən Nizaminin kifayət qədər doğma ana dilində - Azərbaycan dilində əsərləri olmuşdur. Bunu orta əsr təzkirəçiləri də dönə-dönə dahi Nizaminin Azərbaycan dilində yazdığı divanının olduğunu iddia edirlər.

Hadisələrin gedişatından nəticə çıxarsaq, belə qənaətə gəlmək olur ki, Nizami bir çox əsərlərini ana dilində - türkcə yazmış, sonra həmin poemalar fars dilinə tərcümə edilmişdir. Poemaların dili də bunu aydın şəkildə təsdiq edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi fars dilinin də müxtəlif dialektləri mövcuddur. Nizamişünas, şərqşünas və mətnşünasların gəldiyi qənaətə əsasən Nizami poemaları fars dilinin Xorasən, Bəlx dialektində yazılmışdır. Şairin isə Xorasanda və ya indiki Əfqanıstanda yaşayan farslarla heç bir ünsiyyəti olmayıb. Bəlli olan odur ki, Nizaminin poemaları elə sağlığında İran fars dilinə tərcümə edilib. Çünki "Leyli və Məcnun" mövzusunun Nizamiyə sifariş verən Axsitan təkidlə qeyd edir ki, əfsanəvi fars dilində qələmə alsın və haqarətlə "türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, türk dili əskiklik gətirər bizə" - deyərək, türklərə və türk dilinə olan mənfi münasibətini açıq şəkildə məktubda izhar etmişdir. Bundan əsəbiləşən Nizami yalnız oğlu Məhəmmədin təkidindən sonra Axsitanın təklifini qəbul edir. Elə bu məntiqlə də şairin ana dilində əsər yazmağının qeyri-mümkün olması sübuta yetirilmiş olur.

İran ədəbiyyatında Nizami fars ədəbiyyatının incisi adlandırılır. Qonşu dövlət bütün bəşəriyyətə gerekən olan bu dühanı öz adına çıxarmaqda hələ də israrlıdır.

Nizaminin həyatı haqqında çox az məlumat olsa da, dəqiq bəllidir ki, o, saray şairi olmamışdır. Əsərlərinin ruhundan aydın sevilir ki, o, azad yaradıcılıq imkanına malik olmuşdur. Yalnız öz şəxsi istəyi ilə Nizami əsərlərini müxtəlif sülalələrdən olan hökmdarlara həsr etmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı tarixi salnamələrin ənənəvi mövzularından istifadə

edən Nizami üçün Firdovsi yaradıcılığı əsas ilham mənbəyi olmuşdur. Bu ehtiramdan doğan sayğıya rəğmən "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" poemalarının yaranmasında şair süjet xətti olaraq "Şahnamə" motivlərindən istifadə etmişdir.

Nizami dühasından doğan "Xəmsə" bütün Şərq dünyasında, şəriyyət aləmində ədəbi-bədii kəşf olmaqla yanaşı, eyni zamanda ədəbiyyata gətirdiyi mövzu və ideya yeniliyi idi. Əsasən İslamiyyətdən sonrakı ədəbiyyatda, X-XI əsr böyük fars şairi Firdovsi-dən tutmuş Nizamiyə qədər bütün şairlərin yaradıcılığının əsas qayəsini İslami hədəislər, peyğəmbərlərin həyatı, məhəbbət, gözəllərin vəsfi, İran hökmdarlarının mədh edilməsi, yunan əsirlərinin personajları, Makedoniyalı İsgəndərin qəhrəmanlığının önə çekilməsi kimi mövzular əhatə edirdisə, böyük ustad Nizami ədəbiyyata artıq yeni mövzular, yeni çalarlar gətirir.

XII əsr saray şairləri

Şirvanda və Təbrizdə Şirvanşahların və Eldəgizlərin sarayında yaşayırdılar. Saray şeirlərində qadına qarşı münasibət mənfi idi; qadın fitnə-fəsad mənbəyi adlandırılırdı. O dövrün din və şəriət qanunları da qadın hüququnu tapdalayırdı. Humanist sənətkar isə qadına yüksək dəyər verərək, onu yaradılışın zəhmətkeş, qayğıkeş, zəkali varlığı kimi qəbul edib, müsbət qadın surətləri yaradır. Bu dövr saray şeirlərində vətən məfhumu, vətənpərvərlik hissi yox dərəcəsinə idi. Böyük şairin novatorluğu sayəsində bütün şəriyyət aləminə yeni ahəng qatılır. Dünya ədəbiyyatının 5 ən görkəmli dahi şairləri sırasına daxil edilən böyük Azərbaycan şairi Nizami ilk dəfə olaraq Şərq ədəbiyyatında dolğun və parlaq qadın surətini yaratmış, ədalətli hökmdar konsepsiyasını irəli sür-məklə, insan aləmini sənətin baş mövzusu kimi ədəbiyyata gətirmişdir. Didaktik janrın ən qiymətli nümunələrini yaradan dahi şair elmi-fəlsəfi məzmununda və ictimai-siyasi hadisələri bədii formada verməklə, şeirin ən gözəl nümunələrini - qəzəl, qəsiddə və məsnəvilər yaratmışdır.

Acınacaqlısı odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünas, şərqşünas və tədqiqatçıları nə mətbu orqanda, nə də yazılı ədəbiyyatda XX əsrin əvvəllərinə qədər Nizamidən heç bir söhbət açmamışlar. İran ədəbiyyatşünasları isə onilliklər boyu Nizami yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olub onu özünükləşdirərək, əsərlərini ingilis və fransız dillərinə tərcümə etməklə, onu dünyada İran şairi kimi tanıtmışlar.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti, UNESCO-nun xoşməramlı səfəri, Azərbaycan Mədəniyyət Fondu-nun prezidenti Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin dünya üzrə təbliğində, milli incəsənət nümunələrimizin, qeyri-maddi mədəni irsimizin qorunması, görkəmli mütəfəkkirlərimizin yubileylərinin təşkil olunması və beynəlxalq şəkildə tanınması milli-mənəvi sərvətlərimizin, dahi şəxsiyyətlərimizin mənimsənilməsinin qarşısının alınması yönündə atdığı əməli addımlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırmalarımıza əsasən Azərbaycanda (Şimali) Nizami Gəncəvi haqqında ilk dəfə mətbuatda dərc olunan yazılar sırasında M. M. Axundzadənin "Şeyx Nizaminin qəbri" (Gəncə, 1909), F. B. Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" (Bakı, 1925), Salman Mümtazın "Şeyx Nizami" ("Kommunist" qəzeti, 1925) yazıları durur. Kitab halında isə ilk dəfə Nizami Gəncəvinin əsərləri 5 cildə, 800 illiyi münasibətilə 1941-ci ildə Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Süleyman Rüstəm və Abdulla Şaiqin tərcümənliyi altında çap edilmişdir.

Kitabda "Xəmsə"yə daxil olan 5 poema və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş şeirlər yer almışdır. Yubiley gecəsi isə Böyük Vətən Müharibəsi dövrünə təsadüf etdiyin-dən təxirə salınaraq 1947-ci ildə keçirilmiş-dir.

Tarixi ədəbiyyatda M. Ə. Rəsulzadənin böyük şairin yubileyi münasibətilə yazdığı "Azərbaycan şairi Nizami" adlı monoqrafiyası nizamişünaslığın tədqiqində ən dəyərli mənbələrdən hesab edilməklə yanaşı, Nizami haqqında yazılmış ilk kitab kimi də qeyd edilir. Kitab müəllif tərəfindən 1941-ci ildə qələmə alınsa da müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunur.

XX əsrin II yarısından etibarən Nizaminin həyat və yaradıcılığını öyrənmək daha kütləvi şəkli alır. Həmid Araslı, Ələşrəf Əlizadə, Mikayıl Rəfil, Əkbər Ağayev, Mübariz Əlizadə kimi Nizami poeziyasının tədqiqatçıları tərəfindən sanballı əsərlər yazılmaqla Nizami yaradıcılığına elmi yanaşmanın əsası qoyulur.

Hal-hazırda Nizami Şərq tədqiqatçıları tərəfindən İran ədəbiyyatının təmsilçisi kimi, bir sıra Avropa ölkələrində və rus mənbələrinə Azərbaycan şairi kimi təqdim edilir.

Nizami Gəncəvi nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, hətta bütün Şərqdə yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda Nizami irsi hər zaman maraqla qarşılanmış və diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gün respublikamızda gənc nizamişünaslar nəslə yetişməkdə davam edir.

Nizami əsrlər durduqca Azərbaycan ədəbiyyatının təməl daşıyıcısı və milli-mənəvi xəzinəmiz kimi əbədi olaraq qəlblərdə və tarixi səhifələrdə yaşayacaq!